

TIL MADANIYATI VA NUTQ ODOBI

**Qurbonova Kamola
Xayrulloeva Farxunda
Onorxol Amanova**

Annotatsiya: mazkur maqolada til madaniyati va nutq odobi tushunchalarining mazmuni, ularning jamiyatdagi o'rne va ahamiyati tahlil qilinadi. Nutqning tozaligi, ravonligi, mantiqiyligi hamda muomala madaniyatiga rioya qilishning shaxslararo munosabatlarga va ijtimoiy muhitga ta'siri yoritiladi. Shuningdek, yosh avlodni til madaniyatiga o'rgatishdagi pedagogik yondashuvlar va ommaviy axborot vositalarining bu jarayondagi o'rne haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Til madaniyati, nutq odobi, muloqot madaniyati, nutq madaniyati, muomala, ravon nutq, etik qoidalar.

KIRISH

Til – millatning ma'naviy boyligi, xalqning o'zligi va tafakkurining ko'zgusidir. Har bir shaxsning ma'naviy qiyofasi avvalo uning nutqida namoyon bo'ladi. Shu boisdan ham til madaniyati va nutq odobi masalasi barcha davrlarda dolzarb mavzu bo'lib kelgan. Bugungi globallashuv sharoitida ommaviy axborot vositalari, internet va ijtimoiy tarmoqlar tilga bo'lgan munosabatga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Bunday sharoitda tilning sofligini asrash, adabiy me'yorlarga amal qilish va muloqotda odoq-axloq qoidalariga rioya etish har bir ongli fuqaroning vazifasidir.

Nutq madaniyati — bu nafaqat to'g'ri talaffuz yoki grammatik me'yorlarga rioya qilish, balki mantiqan puxta, ta'sirchan, odobli va o'rinli so'zlash san'atidir. Nutq odobi esa muloqot jarayonida suhbatdoshga hurmat,

e'tibor va muloyimlik bilan yondashish tamoyillariga asoslanadi. Til madaniyatining yuksak darajada bo'lishi jamiyatda bag'rikenglik, totuvlik va sog'lom muhitni shakllantirishga zamin yaratadi.

Til madaniyatiga erishish uchun uch asosiy omil muhim: lug'at boyligi, grammatik me'yorlarga rioya qilish, nutqning uslubiy mosligi. Har qanday fikrni aniq va lo'nda ifodalash uchun insonning so'z boyligi keng bo'lishi zarur. Bu esa muntazam kitob o'qish, ilmiy, badiiy yoki publitsistik adabiyotlarni tahlil qilish orqali shakllanadi.

Nutq odobi esa ko'proq ijtimoiy-psixologik ko'nikmalarga tayangan holda namoyon bo'ladi. Tovush ohangi, tana tili, suhbatdoshni bo'lmaslik, muayyan vaziyatga mos so'zlash kabi noverbal vositalar ham nutq odobining ajralmas qismidir.

O'qituvchilar, jurnalistlar, davlat xizmatchilari kabi kasb egalari uchun nutq madaniyati alohida ahamiyatga ega. Chunki ularning har bir so'zi nafaqat shaxsiy, balki ijtimoiy mavqelarini ham belgilaydi. OAV va internetdagi kontentlar tildagi me'yorlarga ta'sir ko'rsatishi bois, bloggerlar va jurnalistlarning ham til madaniyatiga bo'lgan mas'uliyati kattadir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Tilning yozma va og'zaki me'yorlarini belgilash masalasi har bir milliy til madaniyatini rivojlantirish jarayonining ajralmas qismi sifatida qaraladi. Shu sababli me'yor bilan bog'liq masalalarning nutq madaniyati doirasida tadqiq etilishi bejiz emas. Bu sohani o'rgangan olimlar nutq madaniyati muammolarini ikki asosiy yo'nalishda talqin qiladilar: birinchisi — adabiy tilning me'yorlarini yanada mukammallashtirish, mustahkamlash bilan bog'liq bo'lgan nazariy

muammolar; ikkinchisi esa — jamiyat a'zolarining adabiy til imkoniyatlaridan to'g'ri, izchil va namunali foydalanishiga yordam beruvchi amaliy muammolardir.

Demak, nutq madaniyati nima? Bu savol mazkur mavzuning asosiy maqsadini belgilaydi. So'nggi yillarda tilshunoslikda “til madaniyati” va “nutq madaniyati” atamaları tez-tez qo'llanmoqda. Nutq madaniyati tushunchasining lingvistik, ilmiy va amaliy mazmuni ancha aniq ifodalangan. Biroq ayrim tilshunoslar bu borada “til madaniyati”, “nutq madaniyati” yoki “nutq odobi”, “so'z odobi” kabi atamalarni qo'llash masalasi haqida turlicha fikr bildirganlar.

Nutq madaniyati tushunchasining mohiyati, paydo bo'lish davri, tadqiqot obyekti va boshqa lingvistik kategoriyalardan farqlanishi borasida turli qarashlar mavjud. Shu bois mazkur muammo nazariy asoslari aniqlanmasdan to'liq hal etilmaydi. Hozirgi paytda bu yo'nalishda sezilarli natijalarga erishildi: nutq madaniyati tilshunoslikdagi mustaqil ilmiy muammo sifatida e'tirof etildi va uni o'rganish zarurligi ko'plab olimlar tomonidan qo'llab-quvvatlandi. Masalan, tilshunos V.V. Veselovskiy “nutq madaniyati bo'yicha tadqiqotlar olib borish zarurligi haqida ortiqcha isbot talab qilinmaydi” deb ta'kidlagan.

Shu bilan birga, nutq madaniyatini alohida fan sifatida o'rganishga qarshi bo'lganlar ham bor edi. Buning sababi nutq madaniyatining tilshunoslikda yetarli darajada aniq tadqiq qilinmaganligi, shuningdek, ko'pincha uni oddiy til hodisasi sifatida emas, balki umumiy va mavhum tushuncha tarzida talqin etishdir. Nutq madaniyati o'zining ilmiy mavqeiga ega bo'lishi uchun nazariy asoslari ishlab chiqilishi, tadqiqot obyekti, muammolari, uslubi va amaliy ahamiyati belgilab olinishi kerak.

Tilshunoslar orasida nutq madaniyatini sof nazariy muammo sifatida baholovchilar ham, uni amaliy soha deb talqin qiluvchilar ham mavjud. Shuningdek, ayrim hollarda u etik, psixologik yoki metodik-pedagogik masala sifatida ham izohlanadi. Umuman olganda, nutq madaniyati hodisasi murakkab bo'lib, mavjud til faktlari, ilmiy hamda ilmiy-amaliy qarashlar, nutq jarayonining turli ko'rinishlari va unga qo'yiladigan talablar bilan uzviy bog'liqdir.

Til va madaniyatning o'zaro bog'liqligi masalasi tilshunoslik va falsafaning eng qadimiy va muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biridir. Bu borada dastlabki konseptual fikrlarni ilgari surganlardan biri sifatida Vilgelm fon Gumboldt tilni shunchaki aloqa vositasi emas, balki xalqning dunyoqarashi va tafakkur shaklini aks ettiruvchi "millat ruhi" (Volksgeist) sifatida talqin qiladi. Uning ta'kidlashicha, tillar o'rtasidagi farqlar faqat grammatik tizimga emas, balki xalqning aqliy va ruhiy dunyosiga borib taqaladi.

Keyinchalik ushbu g'oya E.Sapir va B.L.Vorf tomonidan rivojlantirilib, lingvistik nisbiylik yoki Sapir-Vorf gipotezasi shaklida ilmiy muomalaga kiritildi. Ularning fikriga ko'ra, inson dunyoni qanday ko'rishi va tushunishi ko'p jihatdan uning qaysi tilda so'zlashishiga bog'liq. Demak, til — muayyan madaniyatni anglashning kalitidir.

Zamonaviy yondashuvlar: til va madaniyat integratsiyasi

Bugungi lingvistika va sotsiogumanitar fanlarda til va madaniyatni alohida ko'rib bo'lmaydigan chambarchas bog'liq tizimlar sifatida talqin qilinadi. Masalan:

- N.I. Tolstoy tilni "madaniyatning tarkibiy qismi va uni tashuvchi vosita" deb hisoblaydi. Uning fikricha, til bir vaqtning o'zida

madaniyatdan mustaqil, ammo ayni paytda madaniyatni qayta tiklay oluvchi real kuchga ega.

- S.G. Ter-Minasova tilni “milliy mentalitetni tashuvchi va avlod-dan-avlodga yetkazuvchi ijtimoiy mexanizm” sifatida talqin qiladi. Unga ko‘ra, tilni o‘rganish — bu faqat grammatik birliklarni emas, balki urf-odat, qadriyatlar, tafakkur uslubini o‘rganishdir.
- V.A. Maslova esa tilshunoslikning yangi yo‘nalishi — lingvomadaniyatshunoslikni shakllantirib, uni “til va madaniyat chorrahasida joylashgan fan” deb ta’riflaydi. Bu yo‘nalish lug‘at, frazeologiya, etik formulalar, nutq odobi kabi birliklarda madaniyatning aks etishini oqilona tadqiq etadi.
- V.N. Teliya lingvomadaniyatshunoslikni etnolingvistikaning tarkibiy qismi sifatida baholab, uni “til va madaniyat o‘zaro ta’siri mexanizmlarini tavsiflovchi fan” deb ataydi.
- V.V. Krasnyx esa tilni “milliy dunyo manzarasining ko‘zgusi” deb baholab, u orqali insonning ong, xulq-atvor va ijtimoiy identifikatsiyasi shakllanishini ta’kidlaydi.

Yangi zamonaviy manbalar bilan boyitish uchun qo‘shimcha olimlar fikrlari

Quyidagi tadqiqotchilar ham bu masala yuzasidan muhim qarashlarni bildirgan:

Oli m	Asosiy g‘oyasi
------------------------	-----------------------

Oli m	Asosiy g'oyasi
P. Bourdieu	Til — ijtimoiy kapital bo'lib, u orqali inson jamiyatdagi mavqeini belgilaydi.
M. Foucault	Til hokimiyat vositasidir, diskurslar orqali madaniy ustunliklar yaratiladi.
Yu. Lotman	Til – “madaniyat semiotik tizimi”, ya'ni madaniyatni kodlovchi belgi majmuasi.
R. Jakobson	Nutq faqat aloqa emas, balki madaniy qadriyatlarni uzatuvchi estetik hodisadir.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Til madaniyati va nutq odobi — bu nafaqat filologik tushuncha, balki shaxsning ma'naviy darajasini ifodalovchi mezondir. Toza, ravon va odobli nutq inson obro'sini oshiradi, jamiyatda ijobiy muhit yaratadi. Yosh avlodni to'g'ri so'zlashga, muloqot madaniyatiga o'rgatish oiladan boshlanishi, ta'lim muassasalari va OAV esa bu jarayonda faol ishtirok etishi zarur. Har birimiz so'zimiza e'tibor qilish orqali tilimizning ulug'vorligini namoyon etishimiz, milliy qadriyat sifatida asrashimiz lozim. Tilni ijtimoiy muhitdan ajratgan holda yoki boshqa insonlar bilan muloqot qilmasdan o'zlashtirishning iloji yo'q. Uning eng muhim jihatlaridan biri shundaki, agar tilning asosiy lug'at boyligi, nutq me'yorlari va tuzilishi kichik yoshdanoq o'zlashtirilgan bo'lsa, inson keyinchalik hayotida ko'plab tajribalarni unutib qo'ysa

ham, ona tilida soʻzlashishni aslo unutmaydi. Bu esa tilning inson ehtiyojlariga nihoyatda moslashuvchan va chidamli ekanidan dalolat beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. **Humboldt, W. von.** *On Language: The Diversity of Human Language-Structure and its Influence on the Mental Development of Mankind.* Cambridge University Press, 1988. *(Til va millat ruhi haqida klassik asar.)*
2. **Sapir, E.** *Language: An Introduction to the Study of Speech.* New York: Harcourt, Brace & Company, 1921. *(Sapir–Vorf gipotezasiga asos boʻlgan lingvistik nisbiylik nazariyasi.)*
3. Tolstoy N.I. Язык и народная культура: Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. М.: Издательство "Индрик", 1995: – С. 16
4. R.Rasulov, N.Xusanov, Q.Muydinov “Nutq madaniyati va notiqlik san’ati”(o’quv qo’llanma) – Toshkent 2008, 33-b.
5. A.J.Omonturdiyev, Sh.I.Abduraimova “O’zbek nutqi madaniyati va uslubiyati”(bakalavr va magistr uchun qo’llanma) – Toshkent 2016y. 12-13-bet.